

Ігор ЧОРНОВОЛ

ДИСКУРС КОЛОНІЗАЦІЇ, ТЕОРІЯ ФРОНТИРУ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНИ

“Україна завжди була прикордонною зоною між євразійськими степами, де жили кочівники, і заселеними лісовими територіями. Київ, майбутню столицю України, засновано як прикордонний пост між цими двома світами. Боротьба за виживання зі степовиками та подальша колонізація степу – одна з найважливіших тем української історії, хоч історія «рухливого кордону» України – місця взаємодії держав, поселенців і кочівників – так і не знайшла свого Фредерика Джексона Тернера чи Герберта Юджина Болтона”.

Сергій Плохій¹

Продовжено серію публікацій про компаративний підхід до тези про фронтір, вперше представлені Ф. Тернером 1893 р. Зазначено, що всупереч гострій критиці, він продовжує впливати на дослідження багатьох суспільств і навіть епох; передовсім – у руслі концепції О. Латтімора про фронтір як зону інтенсивної взаємодії різних культур (1940), замість первісної ідеї про регіон переможного наступу “цивілізації” на “варварство” Ф. Тернера. Прогнозуючи поступове зростання популярності такого підходу, водночас зроблено висновок про формування нового напрямку в українській історіографії.

Ключові слова: фронтір, історіографія, Україна, США.

Тернер і компаративний підхід до тези про фронтір

Під час Всесвітньої Колумбової вистави в Чикаго 1893 р. на з’їзді Американської історичної асоціації 32-літній асистент Вісконсинського університету Фредерік Джексон Тернер (1861–1932) виступив із доповіддю: “Значення фронтиру в історії США”. “Насправді, – переконував він, – центр нашої історії не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід”. “Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США”. “Фронтір – це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформувало дикунство”². Тому історичний розвиток Америки визначений

¹ Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // Критика. – 2011. – Ч. 9–10.

² Цит. за виданням: *Turner F. The Significance of the Frontier in American History / Frederick Jackson Turner // Rereading Frederick Jackson Turner. “The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher. – New York, 1994. – С. 31–33.*

її природнім середовищем. Брак вільних земель на сході, їхній неосяжний резервуар на заході та потяг до свободи просував фронтір поселень все далі у глибину континенту. Ф. Тернер розглядав цей процес у контексті “зіткнення варварства з цивілізацією”. Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтірі, історик впровадив поняття “стрибка в варварство” (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з “варварством” сформувало суспільство Сполучених Штатів Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як “*a composite nationality*” (себто, незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише у США, а й у Європі. Ще одна важлива субтеза Ф. Тернера – доктрина випускного клапана (*safety-valve doctrine*). Вчений спостеріг, що наявність вільних земель водночас сприяла вирішенню соціальних проблем, відтак, на противагу Європі США вдалося уникнути гострих форм класової боротьби.

Три роки на тексти Ф. Тернера особливої уваги не звертали. Дехто з дослідників навіть припускав, що оскільки його виступ у програмі конференції зазначений серед останніх, то він міг не виступати взагалі. Відомо, натомість, що сам Ф. Тернер пропонував організаційному комітету конгресу вписати замість себе свого учня, але йому відмовили.

Часи змінюються. 1900 р. публікація “Значення кордону в історії США” стала одним з основних текстів американської історії. До того ж, оскільки президенти Теодор Рузвельт (1901–1908) та Вудро Вільсон (1913–1921) були істориками за фахом й прихильниками Фредріка Тернера за уподобаннями, його теза почала також суттєво впливати на політику уряду. 1910 р. Ф. Тернер очолив кафедру історії США в Гарварді, а водночас – Американську історичну асоціацію. Майже кожен американський коледж або університет пропонував “фронтір-студії” до 1960 р., або, словами Річарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався “в одне велике товариство імені Тернера” (*one large Turner-verein*)³.

Після смерті Ф. Тернера теза про фронтір зазнала таких важливих модифікацій, що від її автентичної форми залишилося небагато. Висловлена ще за життя великого історика думка, що в основі демократичного ладу США лежала передовсім імпортована туди з Європи протестантська етика й доктрина лібералізму, а не наявність фронтиру, остаточно утвердилася після Другої світової війни. Водночас фахівці в галузі компаративістики довели, що фронтір США – явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу “експансії Європи”. Поступово історики відкинули й соціал-дарвіністську ідею визначального впливу довкілля на суспільство. Була піддана ревізії й ідея західних земель як “випускного клапану”, що спрацюувала далеко не настільки, як уявляв собі Ф. Тернер. У 1960-х роках, коли вчені відмовилися від трактування індіанців як варварів, втратило актуальність також бачення фронтиру як зони зіткнення “цивілізації” з “варварством”, з’явилися праці про важливу роль чорношкірих та інших меншин в освоєнні західних земель. Остання тенденція особливо посилилася в сучасний період (себто від другої половини 1980-х років) й інспірувала спроби окремих представників “нової західної школи” відкинути Тернерову тезу повністю. Інший напрям критичного підходу до тези Тернера, який започатковано ще в 1960-х роках і розвинула “нова західна

³ Hofstadter R. The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington / R. Hofstadter. – New York, 1970. – С. 83.

школа” – історія доквілля США, – акцент на переважно згубних для природного середовища наслідках діяльності піонерів.

Все ж ніхто з критиків не засумнівався у значущості впливу західного фронтиру на розвиток демократії у США, на дух американського індивідуалізму передовсім. Відтак, зараз історики не схильні до дискусій на тему ступеня правоти Ф. Тернера, як це було ще на початку 1990-х років. Але його поняття фронтиру як поселення на нібито “вільних” землях межі “цивілізації” з “варварством” поступово втратило свою наукову вартість. Тепер дослідники апелюють до сформованого ще 1940 р. видатним американським сінологом Овеном Латтімором (1900–1989) поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур⁴.

Водночас із Ф. Тернером на Всесвітній Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буффало Білла. Як Ф. Тернер в історіографії, так і Буффало Білл справив феноменальний вплив на американську культуру, створивши театр вестерна. І хоча вони були ледве знайомі, тим не менше Буффало Білл чи не найбільше спричинився до пропаганди тези Ф. Тернера⁵. Варто зауважити, що театр Буффало Білла неодноразово гастролював й у Галичині та Буковині⁶. Субкультура вестерна домінувала в євроатлантичній культурі аж до недавня. Ба, навіть у “найхолодніші” роки “холодної війни” радянські кінотеатри та телебачення пропагували витворений Буффало Біллом образ Дикого Заходу – здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участі Гойко Мітїча. Не дивно, що підлітки Радянського Союзу, поряд із традиційними “козаками-розбійниками”, найбільше любили бавитися в “ковбоїв-індіанців”. Тож, незважаючи на багатство інтерпретацій і підходів, всі погоджуються, що Тернерова теза про фронтір – важлива складова ідентичності й невичерпне джерело націоналізму американців.

Вплив Ф. Тернера був відчутним не лише в галузі історії США, а й у галузі порівняльної історії. Тезу фронтиру успішно застосовували дослідники Стародавнього Риму, медієвісти, історики Австралії, Латинської Америки, Китаю, Канади, Нової Зеландії, Росії, Хорватії, України й інших країн та суспільств, на історію яких суттєво вплинув чинник колонізації⁷. Мета статті – простежити дискурс

⁴ Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Київ, 2011. – Вип. 5. – С. 77–100; *Його ж.* Географія фронтиру та її піонери // Критика. – 2008. – № 7–8. – С. 27–30.

⁵ White R. When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893 / Richard White // *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge* / [ed. by Robert R. Ritchie and Paul Andrew Hutton]. – San Marino & Albuquerque, 1997. – С. 201–212; Barrett T. All the World's a Frontier: How Cossacks Became Cowboys / Thomas Barrett [Електронний ресурс] // *Humanities*, 2000. – Vol. 22/3. – Режим доступу: <http://www.neh.gov/humanities/2001/januaryfebruary/feature/all-the-worlds-frontier>.

⁶ Мешканець півдавстрійського Станиславова, пригадуючи цирку, які приїжджали до його рідного міста, розпочав перелік із “Боффоло Білла”. Федорців В. Книгинин – Колонія – Майзлі / В. Федорців // Альманах Станиславівської землі. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 709; Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський interregnum 1914–1921 / В. Старик. – Чернівці, 2009. – С. 125. Автор цитує статтю В. Залозецького в “Czernowitzer Morgenblatt” 1918 р. “Чи буде Буковина розділена?": “У більшості листів, які є проти будь-якого поділу, вказується на мирне безладдя буковинського національного базару. Це є так, як ніби Буковина з фольклористично-естетичних підстав мала б залишитися цирком Буффало за будь-яку ціну!”

⁷ Чорновол І. “Дике Поле” і “Дикий Захід”. Україна у світлі тези Тернера / І. Чорновол // Критика. – 2006. – № 6. – С. 26–28; *Його ж.* Середньовічні фронтири та модерні кордони //

колонізації, встановити співзвучні теорії фронтиру концепти та процес засвоєння теорії фронтиру в українській історіографії⁸.

Дискурс колонізації і теза про фронтир в історіографії України до 1991 р.

Держава Україна імпліцитно носить поняття фронтиру вже на рівні своєї назви. Іронія полягає в тому, що термін “українці” утвердився лише в XIX ст., коли автентичний фронтир давно зник із мапи Східної Європи (тоді, коли Ф. Тернер проголосив “кінець” американського фронтиру). “Україна” як назву країни й народу підхопила інтелігенція як частину козацького міфу, що утвердив погляд на минуле як на переважно козацький досвід та українську націю як на власне козацьку⁹. “Стара ся назва, – писав М. Грушевський, – уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров’я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, – набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному урядові Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім’я «України» зростається з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним огнем, невичерпним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім’я для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тяглости і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім’я розширилося на всю історію українського народу”¹⁰.

Тож порубіжна ідентичність мешканців ранньомодерних “Україн” була міцною підставою, на якій історики (М. Костомаров передовсім) та літератори (починаючи з Т. Шевченка) вибудували постулати українського націоналізму. Поступово цей образ охопив інші землі, що протягом XIX ст. інтелігенція уявила собі як “Україну” – Буковину, Волинь, Галичину тощо.

Українським попередником Ф. Тернера був православний священик, революціонер-мадзініст та політичний емігрант Агапій Гончаренко (1832–1916).

Критика. – 2006. – № 10 – С. 9–12; *Його ж.* Фронтири Росії // Критика. – 2007. – № 6. – С. 17–21; *Його ж.* З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і “теза Болтона” // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2008. – Вип. 19. – С. 132–157; *Його ж.* Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтир // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 203–216; *Його ж.* Теорія компаративних фронтирів // Регіональна історія України (далі – РІУ). – Київ, 2009. – Вип. 3. – С. 41–66; *Його ж.* Історіографія Австралії у світлі тези Тернера // РІУ. – Київ, 2010. – Вип. 4. – С. 239–248; *Його ж.* Блукаючи метрополії. Історіографія Канади у світлі тези про фронтир // РІУ. – Київ, 2012. – Вип. 6. – С. 115–124; *Його ж.* Фронтири Стародавнього Риму // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2012. – Вип. 16. – С. 18–31.

⁸ Стаття є суттєво розширеним варіантом публікації: *Чорновол І.* Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтиру / *І. Чорновол* // Історія–ментальність–ідентичність. – Львів: ПАІС, 2011. – Вип. 4: Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / [за ред.: Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги]. – С. 151–164.

⁹ Вдячний за цю думку членові-кореспондентові НАН України Олексієві Толочкові.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси / *М. Грушевський*. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 2.

А. Гончаренко трактував Америку, принаймні Аляску, як “землю козаків”. Щобільше, на його думку, свобода й демократія досягне Російської імперії через Аляску й Сибір. Щоб уберегти Аляску від продовження експансії Російської імперії, А. Гончаренко представив уряду США план превентивної війни з Росією й запропонував інкорпорацію Аляски та Сибіру в державу *Pacific Ukraine* під протекцією США. На його думку, лише козаки українського походження, які заселяли Аляску й Сибір, спроможні забезпечити надійну охорону американських кордонів перед подальшою експансією Росії. Уряд США відмовився підтримати цей утопічний проект¹¹.

Українській історіографії XIX ст. притаманний і колонізаційний дискурс, себто усвідомлення факту заселення степових просторів України, який закінчився щойно в першій половині цього століття. Прикметно, що образ української колонізації в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського співзвучний інтонаціям “Історії Росії з найдавніших часів” Сергія Соловйова¹². “Страшні спустошення від азійських кочовиків приносили величезні утрати в людях і майні, – писав український історик. – Тільки вконець зруйнована, приведена до розпуки людність рішалася кидати насиджені місця та йти в бідні й негостинні лісові чи гірські краї, йти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново загосподарюватися. Величезних засобів енергії і матеріальних трат коштувала така зміна. Потім, коли колонізація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности напружувалися, розпливалися в господарській екстенсивности; вкладалися маси енергії й достатку в культивування, присвоєння оселій культурі здичілих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флуктуаціях згинула страшenna маса народнього капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та сотворення найелементарніших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сили для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергію народу, його вищих верств і правительств. Колонізаційні й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. ... Дозвільні, розкішні простори, що припали на долю українському народові в його історичному житті, сі текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусідів, сей «тихий рай» української природи, оспіваний поетами – не принесли щастя. Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну історію українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю. В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліття історичного життя передало сучасним поколінням, – українська територія багато завинила”¹³.

¹¹ Luciv W. Theodore Luciv, Ahapius Honcharenko and the Alaska Herald. The Editors Life and an Analysis of his Newspapers / Wasyl Luciv. – Toronto, 1963.

¹² Bassin M. Turner, Solov'ev and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces / Mark Bassin // The Journal of Modern History. – 1993. – Vol. 65. – N 3. – С. 471–511. “История России с древнейших времен” С. Соловйова в шести книгах. (Санкт-Петербург: “Общественная польза 1894–1895”) з есклібрисами М. Грушевського нині зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 14–16.

Зауважимо також, що М. Грушевський проводив й прямі паралелі з колонізацією просторів США. Розповідаючи про карколомне зростання чисельності козаків у середині XVI ст. у томі сьомому “Історії України-Руси”, український класик зауважив: “Як була се доба незвичайного, чисто американського зросту східно-української колонізації – так же буйно, по-американськи разом з нею зростала козаччина”¹⁴.

Але, акцентуючи основну увагу на політичній історії, М. Грушевський (зауважимо, як і С. Соловйов та В. Ключевський у їхніх багатотомних історіях Росії), не дав цілісного колонізаційного образу освоєння українських просторів. Все ж ідея колонізації як лейтмотиву історії України не полишала історика до останніх його днів. Сам він уже не повертався до цієї проблеми, заохочував до таких досліджень інших¹⁵. Під оглядом теорії з усіх учнів М. Грушевського найспівзвучнішим ідеям Ф. Тернера були думки С. Рудницького (1877–1937), який став фундатором української наукової географії та геополітики. Після закінчення Львівського університету С. Рудницький продовжив студії у Відні та Німеччині (1902), де, вивчаючи геополітику, ймовірно, ознайомився також із теорією фронтиру (в середовищі німецьких геополітиків теза Ф. Тернера була добре znana). Принаймні, до такої думки спонукають його слова: “Далеку аналогію зустрічаємо в колоніальній історії Північної Америки. Лісові й степові пустирі, що відділювали тутешні молоді європейські колонії від ворожих індіанських племен, витворили окремі гурти й формації пограничної людності («*Coureurs des bois*», «*Backwoodsmen*», «*Pioneers*»), які відігравали в північно-американських колоніях таку саму роль, як козаки на Україні, творили передню сторожу поступу культури в граничні пустирі”¹⁶. Учений постійно наголошував на “окрайному положенні” українських земель на межі лісу та степу і на величезному колонізаторському досвіді українського народу. “Український народ повстав, без ніякого сумніву, в лісовій і луговій полосі України... Не в степу, який аж по XVI [віку] був для українців страшним «диким полем», а на полях і узліссях лісової полоси, на луках лугової полоси, де хліборобство находило добрі умовини й лучба була нетрудна, вперше загустилося українське населення і повстали перші українські державні організми. Та найбільше значіння української лісової полоси полягає на тім, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячолітнього татарського лихоліття... Коли кочове лихоліття в деяких часах слабло, посувалася українська хліборобська колонізація поволеньки в степи, коли ж напір кочівників більшав, вона п’ятилася знов у ліси”¹⁷. Драма вікової боротьби лісового та степового населення закінчилася в XIX ст., коли закінчилася колонізація

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси... – Київ, 1995. – Т. 7. – С. 264, 269–270.

¹⁵ *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII в. / С. Шамрай // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1929. – Кн. 24. – С. 207–302; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович – Київ, 1930; *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – Київ, 1932. Див. також короткий огляд М. Грушевського бібліографії української колонізації на 1897 р.: *Грушевський М.* [Рец.]: *Źródła dziejowe*, t. XXII: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XI: *Ziemia Ruskie* / [opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego]. Ukraina. – Kijów; Braclaw, dział III, Warszawa, 1897 / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 17. – С. 9–22.

¹⁶ *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький // Рудницький С. Чому ми хочемо Самостійної України? – Львів, 1994. – С. 104 (перше видання – 1923).

¹⁷ Там само. – С. 126.

степових просторів землеробами. Проте оскільки С. Рудницький працював на ниві географії, фахові історики на його праці уваги не звертали.

Що стосується історичної науки, то на чиннику колонізації як на основній проблемі історії України найбільше акцентував увагу Віктор Юркевич (1898–1939). Він поставив цю проблему як першочергове завдання історіографії та структурував рух українських піонерів, виділивши вільний, добичницько-військовий, напівосілий господарський (передовсім пасічництво) та осілий городовий види колонізації.

Все ж найбільше співзвучною методам Тернера в українській історіографії була творчість Дмитра Багалія (1857–1932). Під керівництвом Василя Ключевського та Ніла Попова Дмитро Багалій 1887 р. захистив у Московському університеті дисертацію на тему колонізації Слобідської України¹⁸. Справді, історія Слобідської та Південної України нагадує шаблон Дикого Заходу: на пусті землі безперервно рухаються підводи з мігрантами багатьох народностей і віросповідань, передовсім – козаки; піонери живуть без жодних вигод, іноді й впроголодь; однак поступово, завдяки героїчній боротьбі піонерів із природою, татарами, епідеміями, нерідко й між собою, на освоєні ними землі полилося світло цивілізації, а Дике Поле інтегрується в Російську імперію, перетворившись в її основну житницю.

Безумовно, Д. Багалій наслідував В. Ключевського. Теза про віковичну боротьбу лісу зі степом, на чому Д. Багалій зосередив увагу у вступній частині, – улюблена ідея С. Соловйова. Вчений не уникнув і паралелей зі США. Так, розповідаючи про швидке зростання населення Херсона, він порівняв його зі швидким розвитком американських міст¹⁹. Водночас український учений ідентифікував три типи колонізації: українську вільнонародну, з одного боку, та російську державну й вільнонародну, з іншого. Ось як характеризував працю Д. Багалія В. Юркевич: «Робота акад. Д. І. Багалія «Очерки из истории колонизации Московского государства» була справжньою енциклопедією історії слобідської колонізації, що підсумовувала зроблене на цьому полі до того часу й була написана на підставі великої літератури і багатьох дуже важливих, чималою мірою до того часу зовсім у науковій літературі невідомих архівних джерел. У своїй праці акад. Д. Багалій поставив проблему зустрічі двох колонізаційних потоків, північного російського і західного українського, і розв'язав цю проблему як зустріч двох форм колонізації, «державної» великоруської і «народної» української. Протилежність цих двох колонізаційних форм становить основний стрижень праці»²⁰.

З іншого боку, колонізаційному підходу Д. Багалія сприяв й об'єктивний чинник щодо незначних політичних потрясінь на Слобожанщині, притаманних історії і Запорізької Січі, й Правобережної, й Лівобережної Україн, які відволікли

¹⁸ *Багалей Д.* *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. Багалей // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – Москва, 1886. – Кн. 1. – С. 1–264; кн. 4. – С. 265–464; 1887. – Кн. 1. – С. 465–614; *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.* Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. в XVI–XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. Издание Историко-филологического общества, состоящего при Императорском Харьковском университете / Д. Багалей. – Харьков, 1886. – Т. 1; 1890. – Т. 2.

¹⁹ *Багалей Д.* *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры.* Оттиск из «Киевской Старины» / Д. Багалей. – Киев, 1889. – С. 44.

²⁰ *Юркевич В.* *Еміграція на Схід...* – С. 8.

увагу М. Грушевського (як і С. Соловійова та В. Ключевського) від стрижневої проблеми колонізації.

Монографія учениці Дмитра Багалія Наталії Полянської-Василенко (1884–1973) про заселення Степової України в XVIII ст. залишається найкращим зразком застосування квазітернеріанського підходу. Такою була тема її дисертації, захищеної 1940 р. у Москві й опублікованої 1955 р. у Нью-Йорку англійською та 1960 р. у Мюнхені українською мовами²¹. Отже, на протипагу притаманному українським історикам акценту на соціальних і національних конфліктах, війнах, формах адміністрації та генезі національного руху, в центрі дослідження Н. Полонської-Василенко – рух колоністів на південь, його поліетнічність, детальний аналіз слов'янської та волоської колонізації регіону Нової Сербії.

Варто зауважити, що запропонований Д. Багалієм підхід присутній у працях окремих радянських істориків Слобідської України²². Натомість представник львівської історичної школи Михайла Грушевського Степан Томашівський (1875–1930), поставивши основну проблему експансії осілого населення на південь, акцентував увагу передовсім на впливі на культуру ранньомодерної України татарських кочівників у контексті дихотомії ліс–степ (осілі християни–кочові мусульмани), Схід–Захід (православні–католики) та розмежуванні України та Росії як наслідок польських та кримсько-татарських впливів. У книзі “Українська історія. Старинні і серединні віки” (1919, розділ “Загальні особливості української історії”, параграф “Дух української історії”) вчений писав: “Перша ідея впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полоскою нашої землі й має на меті з одного боку, охорону від степових хижаків, із другого, здобування землі. Вона слідна однаково, коли культурне життя обмежилося на сам тільки чорноморський берег й коли осередок культурної енергії був на північному заході. Боротьба із степом переходить різні фази. До XIV в. вона загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензивна, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом. Історична трагедія України в сьому, що сей великий перелім в історії східної Європи доконався вже після упадку державної самостійности України. У сій драматичній боротьбі бачимо два методи: воєнний і колонізаційний; перший був переважно уживаний в часах державного життя і виявив повну безуспішність своїх змагань, що тільки підпертий масовою колонізацією, рішив остаточно довговікову боротьбу в користь культурного життя. В низовім козацтві маємо перехідний метод в отсій боротьбі.

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечности Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішности козацтва і православ'я; на них побудовані окремі культурні типи, західний – латинський і східний – візантійський, із окремими зверхніми формами (азбука, календар і т. ин.). ... Синтеза

²¹ *Polonska-Vasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine 1750–1775 / Natalia Polonska-Vasylenko. – New York, 1955 (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, vol. IV–V, Summer–Fall, 1955); Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. 1734–1775. Ч. 1: Заселення Нової Сербії та Славяносербії; Ч. 2: Заселення Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960.*

²² *Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слободжанщины в XVII–XVIII вв. / А. Слюсарский. – Харьков, 1964; Загоровский В. Белгородская черта / В. Загоровский. – Воронеж, 1969; Його ж. Изюмская черта. – Воронеж, 1980; Його ж. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991.*

в сім змаганні супротивних течій виявилася у витворенні окремого національно-культурного і політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої історичної ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. ... Політичне об'єднання вело за собою й національно-культурне, натомість боротьба з сим останнім пособляла остаточному відокремленню від Московщини і зруйнуванню т. зв. загальноруського типу національного.

Степ, Польща, Московщина – отсе трикутник історично-політичного розвитку України. ... Здобування землі, відокремлення від «руськості», витворення окремої, національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності – отсе орієнтаційні пункти для історика в розміщенню світла й тіни на його малюнку²³. Проте досліджень у такому напрямі С. Томашівський не розвинув.

Однодумцем Степана Томашівського був Омелян Терлецький (1873–1958) – інший представник львівської історичної школи Михайла Грушевського, який розглядав історію України в дусі *antemurale christianitatis*²⁴. О. Терлецький – це також єдиний український історик, що паралельно працював і на ниві географічної науки, відтак на його творчість вплинули праці С. Рудницького.

Проте жоден із названих істориків України про теорію фронтиру не знав й імені Ф. Тернера не згадував. Окремі суголосні концепції фронтиру думки можна зауважити на маргінесі радянської історіографії. Зокрема Дмитро Наливайко, спеціаліст у галузі компаративних літературознавчих досліджень (тепер – головний науковий співробітник Інституту української літератури ім. Т. Шевченка, академік НАН України), під впливом в основному австрійських і венеційських реляцій кінця XVI – початку XVII ст. розглядав проблему українського козацтва в контексті “широкої зони пограниччя з турецько-татарським світом, що простяглася від Істрії до Уралу”, проводив паралелі з хорватськими ускоками й гайдуками Балкан, а також російськими козаками. Одного разу він навіть використав поняття *frontier* як синонім до поняття *Grenze*, проте приписав його німецькому історикові Г. Штеклю, авторові монографії “Die Entstehung des Kozakentums” (Мюнхен, 1953)²⁵.

Досі найкращим українським інтерпретатором тези про фронтір був Ярослав Дашкевич (1926–2010). Ознайомившись із тезою про “Великий кордон” В. Вебба, працями про екологічні фронтири О. Латтімора та В. Г. Макніла, в Україні Я. Дашкевич був єдиним, хто не лише замислювався над перспективами застосування їхніх ідей до історії своєї країни, а й дещо зробив на цьому полі. “Сама назва «Україна», – стверджував Я. Дашкевич, – яка замінила стародавню назву «Русь», не що інше, як

²³ *Томашівський С.* Українська історія / С. Томашівський. – Львів, 1919. – Т. 1: Старинні і серединні віки. – С. 12. Див. також: *Томашівський С.* Схід і Захід. Історично-культурний нарис // Політика. – Львів, 1926. – Ч. 1. – С. 6–12.

²⁴ *Терлецький О.* Географічні обставини і три українські держави / О. Терлецький // Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1923. – Львів, 1922. – С. 78–85; *Його ж.* Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів: Народня бібліотека “Просвіти”, 1930. – Т. 760; *Його ж.* Вплив природи на історію України. – Львів: Народня бібліотека “Просвіти”, 1930. – Т. 761.

²⁵ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – Київ: “Основи”, 1992. – С. 35–36.

втілення «Великого кордону»: Україна – край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому... Вивчення кордону ясно говорить про необхідність застосувати двоплановий аспект: треба аналізувати, по-перше, етнокультурні умови і взаємовідносини в зоні, що прилягає безпосередньо до самого кордону (його звичайно розуміють як політичний), по-друге – аналогічні умови і взаємовідносини в гінтерлянді, деколи далекому, тобто на тій території, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги. Для середньовічної України прикордонна територія – це степи Право- і Лівобережжя; гінтерлянд – західноукраїнські землі, до деякої міри Литва і Польща як репрезентанти Заходу. Для того боку гінтерлянд – це, відповідно, Крим, Причорномор'я, а далі Мала Азія як носії культур і цивілізацій Сходу. Логічним наслідком такого підходу буде ставлення до найближчих до Великого кордону культур як до периферійних відносно глибинних центрів цивілізацій Європи і Азії²⁶. Використавши ідеї О. Латтімора, Я. Дашкевич спостеріг циклічні припливи та відпливи землеробського та кочового населення на український степ. Останній етап української “реконкїсти” закінчила ліквідація Кримського ханства 1783 р. і Яський мирний договір 1791 р. “Великий кордон”, хоча насправді в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах був кордоном, проте непроникним він не був. У містах Криму існували цілі українські квартали, на теренах України, навіть Білорусі та Литви, – численні татарські поселення. До того ж населення ранньомодерної України та Криму було поліетнічним; особливо помітною – присутність поляків, євреїв, волохів, караїмів, греків. Водночас учений спостеріг, що думка О. Латтімора про екологічно-господарські фронтири як зони гострого розмежування між китайцями-землеробами й кочовими не-китайцями в Україні не спрацьовувала в такому обсязі, як у Китаї (не згадуючи про О. Латтімора та Китай, цю рису зауважив й І. Лисяк-Рудницький). Татари в дечому вплинули на поширення серед християн тваринництва, тоді як серед усіх татарських етносів хоч повільно, зате невпинно розвивався процес седентеризації (у Китаї седентаризація обов'язково супроводжувалася китаєзацією і навпаки, коли китайці починали практикувати кочовий спосіб життя, то їх асимілювали кочівники). Я. Дашкевич навів чимало дотепних прикладів орієнтальних впливів – татарських і турецьких передовсім – на культуру українців у сфері повсякденного життя: козацька та шляхетська мода ранньомодерної епохи (одяг, зачіска), пристрась Б. Хмельницького до кави, затримання численних тюркських елементів в українській мові, популярність серед українського селянства гречки (первісна назва – “татарка”), образ козака Мамаєва, військова організація та бойова тактика козацтва тощо. Зазнали українських впливів й татари: українська мова була *lingua franca* “Великого кордону”, нею володіли кримські хани, які зазвичай писали українською листи до польських королів, татари Ак-Мечеті (тепер – Сімферополь) шанували Діву Марію, чимало європейських товарів прийшли до татар за українського посередництва. Тож у світлі тези про фронтір численні приклади бойових союзів козаків із татарами з XVII ст. – явище радше закономірне, ніж випадкове; як і в інших випадках, фронтір в Україні був зоною не лише ескалації насильства, а й інтенсивного міжкультурного обміну.

²⁶ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Дашкевич // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 122. – С. 30. Первісний варіант цієї статті: Я. Дашкевич. Большая граница Украины // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения) / Я. Дашкевич. – Москва, 1989. – С. 7–19.

Спопуляризувавши теорію фронтиру в українському середовищі в останній рік існування радянської влади, завдяки публікації в щойно відновлених “Записках НТШ”, Я. Дашкевич продовжував цікавитися цією проблемою й в умовах незалежної України. За дев’ять років учений концептуалізував свої погляди на фронтір як на важливу складову історії України, виділивши вісім перспективних аспектів досліджень у цій галузі: порівняльний підхід у контексті всесвітньої історії; термінологічний підхід, узгодження понятійного апарату (кордон, границя, межа, рубіж – порубіжжя, прикордоння, пограниччя, пограничний край); територіальна ідентифікація “Великого кордону” та з’ясування відношення його меж до географічного та державно-правового поняття “Україна”; поняття кордону як лінії та антикордону як зони; феномен фронтірного побуту як способу життя в контексті неписаного кодексу фронтірної етики та моралі; військова історія; проблеми осілости, міграції й колонізації; значення фронтиру для історії України та можливість відродження фронтиру в наш час. У цій же публікації він спробував обґрунтувати термінологію, запропонувавши вживати відсутній у сучасній українській мові термін “*границя*” на означення політичного кордону та “*кордон*” – на означення зони фронтиру (антикордону). Водночас, щоб уникнути плутанини, він запропонував не вживати понять “*рубіж*” та “*межа*”. Інший термін – тюркізм “*тасьма*” (“*тасьма*”) – давньоруської мови зараз має лише мовно-історичне значення.

“Цілком відверто кажучи, – стверджував Я. Дашкевич, – мене дратує дуже широкий потік ненауково-популярної літератури – брошур, статей, різних інших публікацій, в яких з позицій нібито щирого патріотизму намагаються доводити – всупереч науковим даним – що назва «Україна» не має нічого спільного з прикордонням і прикордонним становищем тої частини земель Русі, яка опинилася на північний захід від Великого кордону. Так з’явилися легендарні укри, від яких, нібито, пішла назва «Україна». Потім почали доводити, що слово «Україна» походить від слова «край», семантика якого цілком певно – так переконають – не має нічого спільного з країною. Всі такі міркування, не аргументовані ні лінгвістичними, ні історичними фактами, а навпаки, породжені цілковитим їх ігноруванням, є проявом патологічного почуття меншевартості, яке досі блукає по державі навіть у інтелектуальних сферах, приймаючи оборонну позицію проти реальних (у вигляді чужого шовінізму) або й нереальних примар”. “І Боплан, і його сучасники сприймали назву «Україна» такою, якою вона насправді була: для позначення велетенської за обсягом прикордонної території європейської цивілізації, відділеною степовою зоною від цивілізації азіатської. Здається, що й такої спадщини соромитися не варто, як не варто міфологізувати проблему та експлуатувати її до абсурду. Правдиве пояснення назви «Україна» – це не причина для патріотичного розпаду, а навпаки для цілком обґрунтованої гордості”. Для підкріплення своїх аргументів Я. Дашкевич навів приклад Австрії. Назва цієї країни та держави Österreich – похідна від Остмарку, себто “Східної марки”. “Українське «Австрія» зафіксувало середньолатинську назву імперії, що також означало «схід» і була запозиченням з франконської мови. Наскільки відомо, сучасні австрійці не соромляться походження назви своєї держави від первісного «Східного прикордоння»²⁷.

²⁷ Дашкевич Я. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України. На пошану Іоана Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 288–297.

Важливе досягнення вченого – ідентифікація Великого фронтиру (“Великого кордону”), “нічиєї землі” між Річчю Посполитою, Москвою, Кримським ханством і санджаками Туреччини за картою Боплана, “зони шириною від 50 до 200 км (у різних місцях) та довжиною – на території сучасної України – до однієї тисячі кілометрів”²⁸.

Крім узгодження термінології та локалізації “Великого кордону”, Я. Дашкевич також спробував з’ясувати перспективність застосування тези про фронтір як про зону інтенсивної взаємодії різних культур на прикладі дослідження етноконфесійної ситуації. Оскільки Україна традиційно була поліетнічною й мультиконфесійною, бо на її теренах активно взаємодіяли різні форми християнства, іслам, а також буддизм та юдаїзм. Очевидно, це створило підґрунтя для міжконфесійної боротьби, основні форми якої – місіонерство й добровільна конверсія, насильницьке навернення і втеча як пасивна форма протесту, активний опір і депортація, рабство, фізичне знищення. Всі ці форми практикували учасники історичного процесу. Примусову конверсію на іслам практикували золотоординські хани Берке й Узбек, наслідком чого була еміграція невдоволених татар на землі Великого Литовського князівства. Депортація – звичний метод насамперед для турецької внутрішньої політики (*сюрзул*). Внаслідок примусової конверсії на іслам у другій половині XVII ст. зникли українські квартали причорноморських міст.

Жертвами конфліктних ситуацій були передовсім неофіти. Християнсько-мусульманська нетерпимість – безумовний чинник етноконфесійної ситуації в Україні. Впродовж литовської “реконквісти” Поділля слов’ян-потурнаків прогнали в Добруджу, де вони остаточно тюркізувалися. Промовистий приклад вирішення проблеми неофітів – наказ кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка про фізичне знищення кількох тисяч потурнаків Кримського ханства, виведених козаками з кримської неволі, через відмову останніх повернутися на православну віру батьків. Нова конфесія нерідко ставала вагомим чинником у процесах етногенезу, як це було, наприклад, на Балканах. Але в українських умовах “при ненависті до релігійних перекинчиків – боснійська модель в зоні Великого кордону та в гіртерланді не могла здійснитися”.

Водночас, акцентувавши увагу на примусовій конверсії, Я. Дашкевич не вважав, що етноконфесійну ситуацію на теренах України визначала нетерпимість. “Періоди релігійної толерантності з обох боків кордону чергувалися з часами фанатизму та насильницького наступу на етноси з т. зв. релігійних мотивів”, – стверджував він. Нерідко релікти попередньої конфесії зберігалися в нових віруваннях, а елементи різних релігій перепліталися в чудернацький спосіб. Наприклад, один із різновидів популярних зображень козака Мамає з музичним інструментом ґрунтується на калмицькому зображенні буддійського божества з картин, які калмики прикріплювали до сідел у спеціальних футлярах. А у випадку секти “жидівствующих” релігійні новації з південного боку фронтиру проникли на північ і стали основою оригінальної релігійної течії в Росії й Україні. У Росії “жидівствующих” вважали еретиками, але в толерантнішій Україні їх не переслідували, завдяки чому вони вербували прихильників навіть серед вищих верств населення.

²⁸ Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. – С. 103–117.

“Намагаючись розглянути частину проблематики, пов’язаної з дослідженням етноконфесійної ситуації обабіч Великого кордону, я намагався довести перспективність вивчення цієї тематики саме в таких аспектах. Загальний висновок зводиться до того, що Великий кордон у цивілізаційному та духовному розумінні не був герметичним, непроникним бар’єром. Він був вибіркоким фільтром, через який в обидва боки проникали явища релігійної культури народів Заходу і Сходу. А методи вирішування конфесійних конфліктів по обох сторонах Великого кордону були практично однакові як з боку Європи, так і з боку Азії”²⁹. Так Я. Дашкевич закінчив цей текст, а іншу статтю – словами: “Великий кордон чекає подальших досліджень”³⁰.

Американська історіографія

Ще Овен Латтімор неодноразово покликався на минуле України на маргінесі своїх численних текстів, вважаючи українців транзитною народністю на стику землеробського та кочового населення євразійського степу. Особливу увагу видатного вченого привернуло козацтво як наслідок симбіозу різних культур. Він виділяв українське козацтво як найжиттєздатніше, з неабияким національним потенціалом. У статті “Внутрішні китайські фронтири: китайські та російські маргінеси експансії” О. Латтімор розглянув регіон Південної Росії детальніше. “Інколи значна частина степових просторів то піддавалася культивуванню, то знову перетворювалася в пасовиська; це означає, що всі племена й народи вибирали між землеробським, чи переважно землеробським, способом життя й пасторальною економікою. Безконечний приплив і вплив суттєво позначилися як на слов’янах, так не-слов’янах цього регіону. Слов’яни поглинули цілі племена, які втратили свої не-слов’янські мови; в інших випадках основна племінна група приймала спосіб життя, паралельний слов’янському, але утримувала свою рідну мову... І навпаки, були слов’яни, які переймали степовий спосіб життя чи на груповому, чи індивідуальному рівні... Зовсім інша складалася ситуація, коли слов’янські держави ставали достатньо сильними, щоби здобутися на незалежність, але ще не були настільки сильними, щоби завоювати степ; селяни-втікачі з Польщі, України та Росії заснували козацькі спільноти, які поширилися на території степу з достатньою кількістю опадів. Тут вони, утримавши землеробство, водночас перейняли скотарську економіку та наслідували соціальну й військову організацію степових народів”³¹. О. Латтімор диференціював два види козацької експансії: сибірський, що полягав у збиранні данини хутром, і степовий, досконаліший. “Їхня бурхлива реакція супроти слов’янського світу спочатку більше стосувалася Польщі, ніж Росії; деколи козаки майже досягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією,

²⁹ Дашкевич Я. Конфесійні відносини Великого кордону. XIV–XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції, Львів, 16–17 травня 2001 р. – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206–210.

³⁰ Його ж. Великий кордон України за картами Боплана... – С. 114; Див. також: Дашкевич Я. Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. 1. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. – Київ, 2002. – Т. 31. – С. 102–109.

³¹ Lattimore O. Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion / Owen Lattimore // Ejasd. Studies in Frontier History. – London, 1962. – С. 150. В О. Латтімора є також окрема стаття “Номади й Південна Росія”: Lattimore O. The Nomads and South Russia / O. Lattimore // Archeion Pontou. – 1979. – Vol. 35. – С. 193–200.

Туреччиною, слаблізаційними татарськими ханствами у Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією”³².

До мейнстріму історіографії світових фронтів минуле України впровадив класик всесвітньої історії, головний редактор часопису “The Journal of Modern History” (1971–1979) Вільям Гарді Макніл (народився 1917 р., нині – професор-емерит Чиказького університету) в 1960-х роках. Прикладами з історії України цей учений оперував охоче. Ось, наприклад, уривок з його книги “Епідемії та народи” (1976): “Умови пустелі пасовиськ у пізньому Середньовіччі та ранньомодерний період мусять бути пояснені, хоча історики звикли сприймати ситуацію близько 1500 року як «нормальну». Але, як невдовзі показали російські колоністи, українські степи були найкращими сільськогосподарськими угіддями. Оскільки водночас ці землі є і найкращими пасовиськами на захід від Монголії, то це – зовсім природне середовище для номадів. Тоді чому степи позбавлені ознак людського існування в ранньомодерний період майже повністю? ...самі по собі рейди за рабами не пояснюють пустоту степів... Неможливо припустити, щоби все кочове населення цих багатих пасовиськ могло поміститися на вузькій території Криму, якщо б якесь страшне лихо вмило не зменшило їхню кількість й не зробило захисний бастион Кримського півострова особливо атракційним для залишків населення”³³.

Тож В. Макніл застосував Веббове поняття “Великого фронтиру” до суспільств всієї Євразійської рівнини, наголосив на суттєвому впливі умов фронтиру на внутрішній розвиток європейсько-оттоманського пограниччя, України та Кримського ханства зокрема³⁴. На прикладах з української історії В. Макніл спростував Тернерову тезу про те, ніби фронтір генерує демократію автоматично. Щобільше, найближчими до феномена ранньомодерних фронтів В. Макнілові особливо видавалися історії Росії, України та Радянського Союзу. “Європейські поселенці почали заселяти Україну та сусідні краї західного степу в XVI ст., знайшовши там пусту або майже пусту цілину, що як би чекала на них. Це сталося після того, як старе кочове населення скоротившись, найімовірніше, відступило у зв’язку з вибухом бубонної чуми, яка в XIV ст. була ендемічною серед земляних гризунів. Протягом наступних двох століть слов’янські та румунські піонери, що діяли здебільшого під контролем аристократичних землевласників та підприємців, часто іншої національності, надійно інкорпоровали західний степ в європейське землеробське суспільство”³⁵. “За безпеку від нападів татар піонери-землероби заплатили своїм підкоренням експертам від насильства, які були спроможні підтримувати ефективну професійну оборону фронтиру. Щиросердні наміри зміцнити соціальну рівність та свободу всередині козацького стану, які занепадали, були зведені нанівець Російською державою, яка після 1648 р. перетворила козацтво у привілейовану корпорацію. Звільняючи реєстрових козаків від кріпосних зобов’язань, цар одержав грізний інструмент захисту фронтиру та закріпачення решти населення українського порубіжжя. У результаті татарські рейди по рабів перестали приносити прибуток,

³² *Ejused. Studies in Frontier History...* – С. 152.

³³ *McNeill W. Plagues and Peoples / William Hardy McNeill.* – Garden City, NY, 1976. – С. 171.

³⁴ *Ejused. Europe’s Steppe Frontier. 1500–1800.* – Chicago and London, 1964; *Ejused. The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times.* – Princeton, NJ, 1983.

³⁵ *Ibid.* – С. 12.

а багаті цілині землі західного степу стали безпечними для масового заселення”³⁶. Звідси висновок, що фронтірні умови Євразії іноді породжували жорсткішу соціальну ерархію, ніж у самій Європі. “Тому рабські плантації та ганги зв’язаних договірними зобов’язаннями слуг в обох Америках і самодостатні фільварки Східної Європи так само характерні для фронтіру, як і вільні й незалежні фермери та спиритні торгівці, яких ми звикли асоціювати передовсім із фронтірним життям”³⁷.

Макнілова брошура “Europe Steppe Frontier” (1964) привернула увагу українських діаспорних учених, а Іван Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією³⁸. Канадський історик наголосив, що так само, як піонер і ковбой представляють модерну історію Америки (Дикий Захід), козак представляє історію України (Дике Поле). До того ж татарська культура суттєво впливала на європейських колоністів. Згодом ці специфічні європейські воїни в татарському одязі поширили свій ідеал на всі землі, заселені православними християнами у складі Польської Корони. Так “Україна” як “фронтір” перетворилася в “Україну” як край, поступово витіснивши попередню назву “Русь”. Водночас І. Лисяк-Рудницький наголошував, що колонізація Дикого Поля була дефензивною. Татари систематично спустошували українські землі, тому розвиток цивілізації суттєво спізнився. Варто зауважити, що в 1987 р. патріарх польської історіографії ХІХ ст. Стефан Кеневич, рецензуючи англомовну збірку статей Івана Лисяка-Рудницького, палко підтримав його порівняння України зі США та висловився за застосування тези Тернера до історії всієї Речі Посполитої³⁹.

1973 р. Олена Гікава-Сацюк здобула докторат філософії в Іллінойському університеті за дисертацію на тему: “A Comparative Study of Cowboy, Gaucho, and Cossack as Protagonists in Selected Novels”.

Першим істориком, який, досліджуючи минуле України, застосував тезу Тернера в монографії, була Лінда Гордон із Бостонського університету. “Очевидці сприймали козаків перш за все як лицарів фронтіру, – писала Л. Гордон. – У цій своїй ролі вони нагадують «ковбоїв», «піонерів» та шукачів пригод США, першовідкривачів Північної Америки для європейців. В усій цій термінології козацьких тверджень, про «захист» українських земель прихований етноцентричний контекст *manifest destiny*”⁴⁰.

Досі найвдалішим застосуванням тези про фронтір на українському ґрунті була монографія професора Університету штату Індіана у Блумінгтоні Гіроакі Куромії

³⁶ McNeill W. Europe’s Steppe Frontier... – С. 27.

³⁷ Ibid. – С. 14, 20, 60.

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Україна між Заходом і Сходом / І. Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. – Київ, 1994. – С. 1–9. Першодрук – 1966.

³⁹ Kieniewicz S. Rudnytsky’s Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian / Stefan Kieniewicz // Harvard Ukrainian Studies. – Harvard, 1987. – Vol. 11. – N 3–4. – С. 522–523. Польські історики хоча й розуміли доцільність застосування спадщини теоретиків фронтіру в історію України, проте уникали цього здебільшого з етичних міркувань, а в епоху ПНР – також з ідеологічних. Варто згадати книгу Януша Тазбіра “Szlachta a konkwistadorzy. Opinia staropolska wobec podboju Ameryki przez Hiszpanię” (Варшава, 1969), який зауважив: “Якщо говорити про Дикі Поля, то порівняння з західною частиною Сполучених Штатів у ХІХ ст. напрошується саме собою... Якщо замінити індіанців татарами, то ситуація досконало відповідатиме стану, що витворився на наших Диких Полях за Вазів. І в Північній Америці, і в Речі Посполитій ХVІІ ст. існував той самий рухомий фронтір людського поселення, який простягався до середини держави та підлягав різного роду пересуванням”.

⁴⁰ Gordon L. Cossack Rebellions. Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine / Linda Gordon. – Albany, 1983.

“Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки” (Київ: Основи, 2002; 1-ше видання – Cambridge University Press, 1998). Г. Куромія акцентував увагу на проблемі ескалації насильства, притаманній всім фронтам. Насильство – звичне явище і в російській, і українській історії. Розглянувши проблему в ретроспективному контексті, від козацьких часів до 1990-х років, Г. Куромія зробив парадоксальний висновок: “...впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода визначала вкрай брутальну й жорстоку політичну історію Донбасу”. “Донбас – це частина території, яку називали «Диким Степом» (Дике Поле, Дикое Поле). За аналогією з американським виразом «Дикий Захід», цю територію можна було б назвати «Диким Півднем». Авжеж, суворий побут, брутальна поведінка шахтарів та не менш брутальні методи владного менеджменту Донбасу дають підстави стверджувати про особливу роль методів насильства в історії регіону”. “Вартості суспільства справді живлять насильство, як стверджують деякі історики Сполучених Штатів, проте існує ще й соціальна основа, що не є специфічною для якоїсь окремої культури чи нації”. Переважно чоловіче (ще й молоде) середовище – це один із чинників. За словами Девіда Кортрайта⁴¹, “з формального погляду набір рис, притаманний для прикордонних шахтарських регіонів – насильство, жорстокість, безвідповідальність, безбожність, гульгайство, нехтування гігієни, погане харчування і повсюдне бурлакування, з одного боку; приязність, товариськість, готовність поділитися з ближнім, демократичне ухвалення постанов, з іншого, – був біологічно, культурно й соціально визначеним побічним продуктом економічно керованого міграційного процесу, який від початку відсіював дітей, старих і жінок”. А починаючи з 1918 р., форми насильства трансформувалися в перманентний терор влад проти населення. Під час громадянської війни влада в деяких містах Донбасу змінювалася більше 20 разів! Терор сягнув своєї ескалації під час Голодомору 1931–1933 рр. та чисток 1937–1938 рр.

Все ж навіть у таких жорстоких умовах шахтарський край був землею обітваною для знедолених. “А проте лиха слава Донбасу, де процвітала експлуатація та дискримінація, не відбивала бажання шукати тут щастя й свободу, подібно до того, як Сполучені Штати, Новий Світ, країна свободи й широких можливостей, і досі приваблюють усіляких іммігрантів, незважаючи на расизм і злочинність. Терор був ще одним аспектом життя у «вільному степу». У певному розумінні, панування насильства було реакцією на слабкість урядової влади і зовнішнього контролю”. “Міста, і передусім Москва, Санкт-Петербург (Ленінград), Київ і Харків, також забезпечували своїм жителям певну анонімність, проте життя у столицях та інших великих центрах перебувало в радянський період під пильним контролем міліції. Тому тим, хто шукав анонімності, звичайно, було значно важче, а отже, анітрохи непривабливо жити в цих містах – вони віддавали перевагу Донбасові. У цьому аспекті Сибір, який також утілював свободу, міг би бути не менш привабливим, ніж Донбас, проте Сибір символізував і рай, і пекло. І хоча до революції в Сибір їхало багато переселенців (зокрема українців), після революції він став радше символом вигнання, каторжної праці і смерті, надто для українців, які охочіше шукали щастя у значно ближчому Донбасі”. Під час Голодомору в Донбас втекло чимало населення, навіть із Правобережної України. Тут переховувалися від маховика репресій білогвардійці, розкуркулені селяни, ба, навіть

⁴¹ Courtwright D. Violent Land: Single Men and Social Disorder from the Frontier to the Inner City / D. Courtwright. – Harvard, 1996. – P. 79.

члени ОУН та вояки УПА. Зрештою, вже після війни склалася ситуація, коли кожний десятий мешканець Донбасу мав за собою тюремний досвід.

Г. Куромія також розвінчав міф про Донбас як про твердиню більшовицької партії. Навпаки, впродовж усієї своєї історії Донбас був політично некерованим. “Донбас завжди був проблемою і для Москви, і для Києва. Він зберіг свою славу і, певною мірою, й дух вільного степу, де людиність далеко від політичних метрополій вперто захищає свої інтереси, часто поводяться як опортуністи або найманці, щоб лише утримати свободу. Парадоксально, але Донбас досі зберіг елементи Дикого Поля, де жорстока експлуатація людей була нормою... Вільний степ був ще й краєм експлуатації й нетолерантності. Якби Троцький дожив до недавніх подій у Донбасі, він міг би сказати, як і раніше: «Не можна йти в Донбас без (політичного) проти-газа»”. “Сьогодні Донбас поділений між Україною і Росією, проте його історія, аж донині, втілює риси Дикого Поля (волелюбність, войовничість, жорстокість, схильність до терору, незалежність), які виходять за російські й українські кордони. Політична історія Донбасу визначалася цими рисами навіть після того, як у Дике Поле прийшла «сучасність». Якщо взагалі що-небудь, то саме «сучасність», здається, й відродила ці риси степового прикордоння в Донбасі”⁴².

Зауважу також, що Г. Куромія імені Ф. Тернера не згадав, але зробив посилання на окремі праці в галузі компаративних фронтирів.

Сучасна українська історіографія

Перший, хто відгукнувся на заклик Ярослава Дашкевича продовжити дослідження Великого фронтиру – професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя Сергій Леп’явко. У брошурі “Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва” (2001) він подав комплексну картину Великого фронтиру протистояння турецькій агресії від Адріатичного моря до Московії – вперше в українській історіографії. Брошура складається з чотирьох частин. У першій частині “Християнсько-мусульманське протистояння на Балканах” розглянуто процес формування австрійського мілітарного кордону (*Militargrenze*) з акцентом на границарах Хорватії. У другій – “Формування молдавського напрямку діяльності українського козацтва” проаналізована бурхлива політична історія Молдови XV–XVI ст. у контексті теорії Великого фронтиру. У частині третій “Оборона Московії від татарських нападів” – становлення російської тактики оборони власного порубіжжя, від сезонного висування полків у степ у XV ст. до створення суцільних ліній оборони в XVI–XVIII ст. (*засеки, засечные черты*). В останній частині аналогічно розглянуто литовсько-польську стратегію оборони України, яка полягала в нерегулярному висуванні у степ військових підрозділів і будівництві фортець як опорних оборонних пунктів. Порівняно з австрійським мілітарним кордоном і “засечними чертами” Московського царства така тактика була найнеефективнішою. Та з іншого боку, слабка військова присутність в Україні автоматично сприяла перетворенню українського козацтва в потужного локального політичного гравця. “Життя яко на Україні” означало постійну небезпеку, кров і попелища, які з покоління в покоління

⁴² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гіоракі Куромія; пер.: Г. Кьорян, В. Агеев. – Київ, 2002. – С. 20, 18, 29, 31, 58, 476, 19–20, 473–474.

супроводжували українців у всіх регіонах, аж до півночі Галичини й Полісся. Поширені напризволяще мешканці України не знали премудрощів наукових теорій про функції держави, серед яких захист зовнішніх кордонів – один із найважливіших. Але вони сповна розплачувалися за таку політику і мали робити з неї відповідні висновки. Можливо, що саме тут треба шукати й одну з головних причин відчуженості українців від польсько-литовської держави (а також держави як суспільного інституту в цілому), “невдячності” до її культтрегерської ролі і, навіть, майбутнього переходу козацької верхівки на бік Москви, яка могла захистити від зовнішніх ворогів (інша річ – якою ціною). “Лише у світлі історії Великого кордону можна зрозуміти і процес становлення українського козацтва”⁴³, – стверджує С. Леп’явко.

Зауважу, що ця брошура С. Леп’явка ґрунтується, в основному, на російській та польській історіографії. Не знаходимо там, однак, ані імені Ф. Тернера, ані В. Макніла. Цей недолік С. Леп’явка частково виправив після стажування в університетах Америки, ставши першим інтерпретатором творчої спадщини В. Вебба про “Великий фронтір” в українській історіографії⁴⁴.

Один із піонерів інтерпретації минулого України в контексті теорії фронтиру – Владислав Грибовський, співробітник Інституту історичної урбаністики Бердянського державного педагогічного університету. Праці В. Грибовського заповнюють лакуну в українській історіографії на предмет історії спільнот “по той бік фронтиру”, а саме ногайців⁴⁵. Тож, обравши за спеціалізацію історію ногайської орди, вчений розглянув проблему у світлі інтерпретації “Великого фронтиру” Я. Дашкевича, А. Рібера та сучасних російських істориків⁴⁶.

Найвдаліший приклад застосування тези про фронтір, однак, – монографія професора Харківського університету Володимира Кравченка про столицю Слобожанщини – перша в українській історіографії⁴⁷. Очевидно, він зацікавився теорією фронтиру завдяки власним дослідженням творчої спадщини Д. Багалія⁴⁸ з його акцентом на колонізації, а відтак заходився вивчати американську історіографію порівняльних фронтирів. “Важко втриматися від спокуси порівняти процес заселення

⁴³ Леп’явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп’явко. – Запоріжжя, 2001; *Його жс.* Аналогії українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва. – Київ, 2009. – Т. 1. – С. 102–115.

⁴⁴ *Його жс.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба // Український гуманітарний огляд, 2005. – № 11. – С. 46–65.

⁴⁵ Грибовський В. Ногайські орди Північного Причорномор’я у XVIII – на початку XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Грибовський. – Запоріжжя, 2006.

⁴⁶ *Його жс.* Запорозжці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. – Нікополь; Запоріжжя, 2005. – Вип. 1. – С. 95–131; *Його жс.* Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Там само. – Вип. 2. – С. 60–76; *Його жс.* Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI–XVIII ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва”, 11–12 жовтня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С. 26–46; *Його жс.* Фронтірні еліти і проблема стабілізації границь Російської і Османської імперій в першій треті XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея / В. Грибовский, Д. Сень // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2010. – Вип. 9–10. – С. 193–226.

⁴⁷ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс, 2010.

⁴⁸ *Його жс.* Д. И. Багалей и его вклад в изучение отечественной истории. – Харьков, 1990; Багалій Д. Вибрані праці: в 6 т. / Д. Багалій; [за ред. В. Кравченка]. – Харків, 1999–2008.

Слобожанщини з освоєнням так званого Дикого Заходу в американській історії. Вплив фронтиру на ходу американської історії в інтерпретації Ф. Тернера виглядає так: чим далі просувався фронтір, тим очевиднішою стала самотність американського суспільного розвитку. З цієї точки зору на перший погляд історія Слобожанщини, здавалося б, повторює американську з точністю до навпаки: чим далі в степ просувався фронтір, тим менше самотності залишалося в регіональній системі управління, соціально-правовому ладі краю і т. д. Складається враження, що з просуванням Росії на південь Слобожанщина рухалася в протилежному напрямку – в сторону адміністративної інтеграції з імперією», – стверджує В. Кравченко⁴⁹. Так, лейтмотив цієї його монографії – від фронтиру до регіону, і як американські історики розглядають фронтір як процес і символ, так і В. Кравченко чимало уваги приділив не лише проблемі освоєння регіону і трансформації Харкова з фронтирного форпосту в метрополію, а й історії символічної маркації всього регіону. І в цьому сенсі зміст розділу першого вельми промовистий: “Простір”, “Кордони”, “Ім’я”, “Ідентичності”, “Інституалізація”, “Церква”, “Інкorporація чи «коренізація»?”. Предмет наступних п’яти розділів, окрім власне міської історії, – також “гібридна” ідентичність мешканців Слобожанщини, яку В. Кравченко вважає наслідком фронтирного минулого краю.

У галузі теорії особливо цінні роздуми харківського професора про переклад поняття *frontier* російською (а “по замовчуванню” – й українською). Зауваживши надто мілітаристичний підтекст поняття “фронтір” у російській мові, В. Кравченко висловився за переклад терміна як “порубежжє”. “Найближчим аналогом йому часто виступає ширший по значенню термін «порубіжжя», який стоїть ближче до поняття контактної зони, в той час як «пограниччя» все ж більше відноситься до території, яку визначає політичний кордон між державами, а також до добре означених культурних, релігійних або мовних областей”⁵⁰. Відтак, лейтмотив монографії можна тлумачити як від “порубіжжя до пограниччя” (в цьому контексті назва останнього шостого розділу також промовиста – “Нове пограниччя”).

Довівши розповідь до сьогодні, В. Кравченко зробив невтішний висновок: “Населення України за роки незалежності встигло набути репутації одного з найпасивніших і розрізнених у сучасній Європі. Відсутність або ембріональний рівень розвитку в його середовищі інститутів і структур громадянського суспільства, корпоративної етики, навиків соціальної активності й використання легальних засобів контролю над владою, податливість популізмові й міфологічному сприйняттю реальності – риси, які дозволили пострадянським елітам здійснити одне з найбільших в історії масових пограбувань населення й продовжити паразитувати на відвертому популізмі”⁵¹. Зауважу, що загалом такий невтішний висновок збігається зі спостереженнями класика жанру В. Макніла про долю вільних козацьких спільнот, які метрополія поступово “приручила” впродовж XVIII–XIX ст.

Гібридна ідентичність населення України, Слобожанщини передовсім, – предмет наступної монографії В. Кравченка “Уявлення про Пограниччя й практики їх використання”, виданої у співавторстві. Книга не акцентує на концепції фронтиру (сам термін вжито всього декілька разів), а продовжує розмову про Україну взагалі й про

⁴⁹ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья... – С. 61.

⁵⁰ Там само. – С. 25.

⁵¹ Там само. – С. 281.

Слобожанщину зокрема на стадії “нового пограниччя” між Україною та Росією. Це зразок міждисциплінарного підходу – практикум. Тут В. Кравченко продовжив свої дослідження в галузі такої популярної теми, як ідентичності й націоналізми, а залучені соціологи А. Мусієзов й О. Філіппова простежили, як спрацьовують рудименти фронтальної ментальності на рівні політики й масової свідомості в контексті сучасності⁵².

2011 р. з’явилася ще одна монографія з акцентом на теорії фронтиру. Завідувач відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Віктор Брехуненко спеціалізується в галузі порівняльної історії козацьких спільнот. Ця його книга про козацтва на Степовому кордоні Європи – Запоріжжя, Волги, Дону, Терека та Яїка. У центрі методології – поняття про “Великий фронтір” В. Вебба, яке він переклав на “Великий кордон” (як і його попередники Я. Дашкевич і С. Леп’як – неслухно, вважаю). Відтак учений поставив перед собою амбітне завдання: “Сучасні спроби виплутати історію козацтв з національних наративів і поширити на Степ концепцію Великого Кордону як окремої самодостатньої структури ставлять під сумнів безальтернативність розгляду минулого різних козацьких спільнот як складової чи то російської, чи то української історії. Така проєкція козацької проблеми виглядає продуктивною передусім у випадку з козацтвами східної зони Степового Кордону, бо ті культивували незалежність своїх анклавів від Московії”⁵³.

Найкращою є друга частина монографії – “Етнічний та соціальний коди християнських козацтв”. На численних побутових прикладах В. Брехуненко підтвердив уявлення про фронтір як про *melting pot* (плавильний тигель). Повторивши відому тезу про перевагу місцевого етнічного елемента, автор констатував неабиякий вплив українських козаків на формування Донського козачого війська, відтак – старших козацьких спільнот на молодші (терські та яїцькі козаки) і терпляче навіть вказівки джерел на наявність у козацьких лавах не лише найближчих сусідів (білорусинів, волохів, євреїв, караїмів, латишів, литовців, німців, поляків, татар), а й прихоськів екзотичнішого походження (греків, іспанців, італійців, французів, він зауважив навіть одного чорношкірого донського козака). Утім, уявлення європейців про козацтво як про позбавлене етноконфесійних упереджень середовище не варто абсолютизувати. В. Брехуненко вказав на факт релігійної конверсії на православ’я як обов’язкову умову допуску в козацький стан і присутність різних етнічних упереджень, які в конфліктних ситуаціях інструменталізували супротивники козаків іноетнічного походження.

Відтак В. Брехуненко перейшов до проблеми соціальної реструктуризації та чисельності козацтв. Запорожців він виділив як козацтво з найрозвиненішою соціальною структурою (активне козакування шляхти і, навіть, князівських родів до кінця XVI ст.) та найчисельніше. На відміну від ситуації в Україні, “осісти в інших козацьких анклавах означало остаточно вивести себе за межі материнських суспільних середовищ, не отримавши взамін практично жодних дивідендів поза козацькими спільнотами”⁵⁴. Тому нічого дивного, що серед козаків Росії боярські діти та дворяни траплялися зрідка. Пов’язавши проблему чисельності козацтв із ступенем їхньої

⁵² Кравченко В. Представления о Пограничье и практики их использования / В. Кравченко, А. Мусієзов, О. Філіппова. – Вільнюс, 2012.

⁵³ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко – Київ, 2011. – С. 275.

⁵⁴ Там само. – С. 148.

інтеграції в матірнє суспільство (на відміну від українського випадку, жодне з російських козацтв не було інтегроване в життя метрополії), що полегшувало вербування та відтворення збройних сил, на кінець XVI ст. В. Брехуненко обчислив кількість донських козаків у 8-10 тис. осіб, волзьких, терських, яїцьких – не більше 2-3 тис. Українські козаки, зважаючи на ступінь інтеграції в матірнє суспільство, забезпечили собі й краще тилове забезпечення. Спроможність гетьманів XVII ст. мобілізувати до 100 тис. війська – загальновідома. Відтак, навіть кілька дошкульних поразок, що супроводжувалися чисельними людськими втратами, не стали для українських козаків катастрофою – запорожці поповнювали свої ряди за мінімальний проміжок часу. А от донські внаслідок відплатних акцій турецької армії 1643–1644 рр. за Азовську кампанію 1637–1641 рр. постраждали настільки, що розпачливо благали царський престіл про допомогу людьми; ситуація зрозуміла з огляду на анклавність донців і їхні слабкі мобілізаційні ресурси. Щоправда, то єдиний випадок, коли донське війсьکو опинилося перед реальною перспективою знищення.

Продовжуючи тему соціальної реструктуризації в наступному розділі, В. Брехуненко зауважив інтенсивні процеси розшарування в українському середовищі (поділ на старшину та чернь, реєстровців та випищиків, запорожців та городових козаків), тоді як серед донців процеси майнового, а відтак і соціального розшарування стали очевидними лише у другій половині XVII ст. Щоправда, на Дону важливим був поділ на низових та верхових козаків із політичним домінуванням верховиків над низовиками, що, як припускає автор, пов'язано з асинхронністю генези козацьких поселень регіону. Низове військо остаточно інтегроване у другій половині XVII ст.

У частині третій “Козаки і християнський світ” автор знову акцентував увагу на козацьких ідентичностях у контексті дилеми “периферія–метрополія”. Найтривкіші підстави мала ідентичність запорізького козацтва, яке напередодні повстання Б. Хмельницького вже усвідомлювали себе частиною політичного “народу руського”. Інтеграцію російських козаків у російське національне тіло впродовж XVIII–XIX ст. він схильний вважати радше за збіг геополітичних обставин, пов'язаний із посиленням Російської імперії через послаблення Речі Посполитої, Криму та Туреччини.

У центрі уваги останньої четвертої частини “Козаки і мусульманські сусіди” – чинник “релігійного кордону” в системі конфесійних координат. В. Брехуненко слушно зауважив войовничу конфесійну риторику козаків, які звикли позиціонувати себе як захисників віри православної, “воїнів Святого Хреста” в боротьбі з “неприятелями Святого Хреста”, “поганинами”, “бусурманами”. А водночас звернув увагу на особливість економіки фронтиру, значний відсоток якої становила військова здобич. Відтак релігійний фанатизм обумовлений економічно. Це підтверджують також часті факти не лише конфронтації, а й військового партнерства козаків і мусульман, вершиною якого були угоди між калгою Шагіном Гіреєм та Військом Запорізьким 1620-х років, та наявність помітного прошарку потурнаків, з одного боку, та донських “своїх” і запорізьких татар – з іншого. “Сама логіка виникнення та функціонування світу християнських козацьких спільнот, без сумніву, полягала у взаєминах його складових із сусідніми мусульманськими формаціями, з якими хочеш-не-хочеш доводилося і воювати, і співіснувати, – стверджує В. Брехуненко. – Сценарій розвитку відносин на Степовому Кордоні Європи між конкурентними потугами, розташованими по обидва його боки, типологічно нагадував ситуацію на інших Великих Кордонах. Християнські та мусульманські претенденти на степ генерували заплутаний вузол

різнопланових взаємин, овіяний впертими змаганнями кожного із суб'єктів за свій життєвий простір, за чим виднілися глобальні цивілізаційні інтереси незалежно від ступеня усвідомлення цього самими учасниками означеного протистояння⁵⁵.

Ідеями теоретиків фронтиру оперують також історики козацтв: Дмитро Білий⁵⁶, Володимир Мільчев⁵⁷, Іван Стороженко⁵⁸, Володимир Маслійчук⁵⁹.

Сучасний стан наукового підходу до історії України в контексті порівняльних фронтів передає тематичний вісімнадцятий номер “України модерної” “Пограниччя. Окраїни. Периферії” (хоч роком публікації зазначено 2011, він фактично вийшов із друку на початку 2012 р.). Журнал починається українським перекладом промови Ф. Тернера 1893 р. у Чикаго – вперше в історіографії. Проте редакція обмежилася опитуванням австрійських істориків А. Каппелера та Б. Куцмані, українців В. Кравченка та С. Леп'явка й американців Л. Вульфа, С. Плохія та К. Браун. Відтак, окрім інтерв'ю, до цієї теми певне відношення мають аж три рецензії. Втім, як дотепно зауважив Б. Куцмані: “Можна пречудово писати історію кордонів і прикордонних просторів, не читаючи Тернера”⁶⁰.

Отже, теза про фронтір суттєво вплинула на формування альтернативної концепції історичного процесу: впродовж ХХ ст. завдяки її різним інтерпретаціям та застосуванню в історії інших країн сформувалася дисципліна компаративних фронтів. І хоча такий підхід не став мейнстрімом світової історіографії, а до того ж його неодноразово жорстко критикували, все ж теза Тернера вплинула на історіографію Австралії, Канади, Китаю, Південно-Африканської Республіки, Латинської Америки, в останні два десятиліття – Стародавнього Риму, середньовічної Європи, а особливо Росії. Тож евристичний потенціал компаративного підходу до тези Тернера далеко не вичерпаний. Сьогоднішня увага до фронтиру передовсім пов'язана з його досвідом зони комунікації та економічної, соціальної, культурної і політичної взаємодії між спільнотами з різною специфікою.

Українським історикам взагалі притаманне розуміння порубіжних особливостей національної історії та ідентичності, окремі з них навіть вважали дискурс колонізації стрижневим процесом її минулого (М. Грушевський, Д. Багалій та їхні школи); проте в галузі компаративних студій світових фронтів Україна присутня замало. Хоча, починаючи з 1940-х років, прикладом запорізьких козаків на маргінесі праць неодноразово оперував О. Латтімор, фактично історію України в

⁵⁵ Брехуненко В. Козаки... – С. 347. Детальніше див. мою рецензію: *Ab imperio*. – Казань, 2012. – № 4. – С. 450–456.

⁵⁶ Білий Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Білий. – Львів; Донецьк, 2009.

⁵⁷ Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр. / В. Мільчев. – Київ; Запоріжжя, 2001; *Його ж.* Запорозці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. – Запоріжжя, 2007.

⁵⁸ Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2008.

⁵⁹ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Маслійчук. – Харків, 2007.

⁶⁰ Україна модерна. – 2011. – № 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 71.

дисципліну компаративних фронтирів впровадив В. Макніл у 1960-х роках. Єдиною монографією в американській історіографії досі залишається книга Г. Куромії про насильство як метод влади в Донбасі наприкінці XIX–XX ст. (1998).

Праці В. Макніла привернули увагу української діаспори, відтак, відгукнувшись на них окремою публікацією, І. Лисяк-Рудницький став першим інтерпретатором тези Тернера в українській історіографії (з поправкою на його канадське походження; все ж канадська та американська діаспорна історіографія зараз логічно вмонтована в єдиний дискурс української історіографії). Донедавна Я. Дашкевич залишався єдиним, хто пробував адаптувати теорію фронтиру до історії України в усьому її обсязі. Загалом спадщина теоретиків фронтиру в Україні відома замало, хоча в останні кілька років вийшла низка публікацій, автори яких успішно оперують їхніми ідеями (Д. Білий, В. Брехуненко, В. Кравченко С. Леп'явко, В. Майслійчук, В. Мільчев, І. Стороженко) в галузі модерної історії України.

Отже, фронтирні студії поступово набирають популярності й серед українських істориків. Можна передбачити, що впродовж наступних кількох років в українській історіографії сформується новий напрям. Коли писав ці рядки, надійшла інформація про появу першого спеціалізованого видання в цій галузі – історико-культурологічного альманаху “Фронтири міста” (Дніпропетровськ, головний редактор – В. Грибовський). Та водночас неможливо не зауважити дві суперечливі особливості цього процесу. З одного боку, в середовищі передових науковців існує великий інтерес, я би сказав, своєрідна інтелектуальна мода до інтерпретації історії України в тернеріанському стилі. З іншого, однак, брак знань у галузі теорії світових фронтирів гальмує намагання українських істориків застосувати її методи в повному обсязі.

Ігорь Чорновол. Дискурс колонизации, теория фронта и историография Украины

Продолжено серию исследований о компаративном подходе к фронтир-тезису Ф. Тернера (1893). Указано, что несмотря на острую критику, он продолжает влиять на исследования многих обществ и даже целых эпох; прежде всего – в контексте концепции О. Латтимора о фронтире как зоне интенсивного взаимодействия разных культур (1940), вместо предыдущей идеи о регионе победоносного марша “цивилизации” на “варварство” Ф. Тернера. Прогнозируя постепенное возрастание популярности такого подхода, автор сделал вывод о формировании нового направления в украинской историографии.

Ключевые слова: фронтир, историография, Украина, США.

Ihor Chornovol. Frederick Jackson Turner's frontier thesis, discourse of colonisation and historiography of Ukraine

The article investigates Frederick Jackson Turner's and Owen Lattimore theories on frontier and their reception in the USA. It also examines Ukrainian historians (Mykhailo Hrushevskiy, Dmytro Bahaliy and their students) who approached Ukrainian history in the terms similar to frontier theories. The article argues that Iaroslav Dashkevych was the only Ukrainian scholar who elaborated on the adaptation of frontier thesis to Ukrainian situation. The issue of colonization of Ukrainian lands and concept of ‘Wild fields’ were discussed by the US scholar Hiroaki Kuromia. Since recently these issues are studied by a number of Ukrainian historians. Frontier approach gains popularity in the contemporary Ukrainian historiography.

Key words: frontier, historiography, Ukraine, USA.